

2.2. Толерантність як риса світоглядної позиції

Поняття «світоглядна позиція» є похідним від поняття «світогляд», яке традиційно визначається як сукупність узагальнених уявлень людини про світ та її місце в ньому, підвалини людських взаємин зі світом, що виконує функцію самоусвідомлення та світоорієнтування людини в ньому і який може бути схарактеризований за багатьма критеріями: він може бути фантастичним, викривленим або адекватним, усвідомленим чи неусвідомленим, цілісним або фрагментарним, внутрішньо узгодженим або суперечливим [64].

Акцентуємо увагу на останні ознаки, адже свого часу в суспільствознавстві побувала думка про світогляд як цілісну систему поглядів, ідей, переконань. Ясна річ, що приклади цілісного, логічно несуперечливого, внутрішньо узгодженого світосприйняття та світорозуміння є далеко не поодинокими. І все ж таки спостереження вказують на те, що масовим явищем у суспільстві (якщо не переважною більшістю!) є тип світогляду, якому властиві часто несхожі, навіть несумісні за своїми сутнісними ознаками риси, коли особистість поєднує, здавалося б, у принципі непоєднуване: ностальгію за комуністичним минулим і релігійну віру, визнання величезних можливостей ринкової економіки і тугу за командно-плановим способом виробництва та розподілу суспільних благ тощо. Цим пояснюється неусталеність, суперечливість в оцінках політичних фігур, програм, подій – від палкої підтримки аж до нетерпимості, а також феномен дрейфу від однієї політичної позиції до іншої, оскільки для такої зміни своєрідним чином уже зарезервовані світоглядні підвалини.

Світогляду властива доволі сильна інерційність, коли людина, перебуваючи під впливом того, що вже давно належить минулому, керується ним і не помічає невідповідності його сучасним реаліям. Точно сформулював цю особливість на початку 90-х рр. В. Чорновіл у риторичному запитанні: «Чи здатні сьогоднішні керівники Верховної Ради змінити свій радянський світогляд? Навряд чи» [65, с. 31]. Так, наприклад, часи холодної війни давно закінчилися, геополітика змінилася, а нетерпимість до НАТО чи до Росії у світогляді частини людей залишилась.

З іншого боку, маємо відзначити, що світогляд не є якимось остаточним зібранням поглядів, ідей, відчуттів. У ньому фокусується головне, найбільш важливе і цінне для людини, що зрозумілим для

неї чином дозволяє сформувати власну життєву стратегію та в узагальненому вигляді втілювати її. Це відкриває для політичного актора широкий спектр впливу, в тому числі у напрямі толерантизації, або, навпаки, роздмухування ворожнечі.

Адекватною формою ситуативної інтерпретації світоглядних проблем та уявних способів їх розв'язання виступає світоглядна позиція. Через неї особистість фіксує оцінки нових можливостей і нових ризиків, обґрунтовує свої кроки та дії в цих обставинах. Світоглядна позиція постає не просто як уточнення або конкретизація світогляду, а передусім, як знайдена людиною, що уявляється їй самій найбільш оптимальною, відповідь на нагальну потребу в самовизначенні за об'єктивних і (наголошуємо на цьому!) суб'єктивних умов, обставин, чинників її існування.

Вважаємо, що головною системоутворюючою якістю світоглядної позиції виступають цінності, адже в них фіксуються уявлення про належне, про призначення самої людини та її гідність, про мотиви її поведінки, в яких відображаються її свобода та ракурси самоствердження. Якщо у спрямуванні своїх потреб та інтересів люди не набагато відрізняються одне від одного, то світ цінностей виступає цариною найширшого кола моделей людської самобутності.

Позиціонуючи себе у світоглядному плані, людина тим самим формує своє оцінювальне судження про об'єкти дійсності, співвідносить їх зі своїми ідеалами і водночас пов'язує з процесом структурування та упорядкування оточуючої реальності за шкалою суб'єктивної значимості та відповідно до ієрархії причетності тематизованих об'єктів до цілей і засобів реалізації її власної життєвої програми. Оскільки, як небезпідставно вважає І. Степаненко, «людина за своєю природою є істотою нетолерантною» [66, с. 286], стає зрозумілою детермінуюча роль ідеалу людяності, яку С. Бондарева і Д. Колесов вважають домінантою терпимості, адже вона гальмує прояви архетипу «свій – чужий» [67, с. 179]. Однак при спробі екстраполювати її на смугасте політичне поле, поділене між конкуруючими акторами, які прагнуть до перемоги один над одним, виявляється, що людяність – як ідеал, і, тим паче, як принцип безпосередньої політичної практики – виглядатиме дещо чужорідною і навіть шкідливою для її прагматичних цілей. Однак і без гальм, необхідних для стримування руйнівних наслідків тотального протиборства по лінії «свій – чужий», не обійтися, і в їх якості якраз виступає толерантність.

Світоглядна позиція трансформує об'єктивну дійсність у суб'єктивну реальність, яка представлена на когнітивному, емоційному та

регулятивному рівнях. Це дозволяє більш докладно проаналізувати, яким чином на кожному із зазначених рівнів проявляється зміст толерантності.

Почнемо з *когнітивного рівня*, де продукуються, функціонують і видозмінюються результати раціонально-розсудкового відношення людини до світу. Власне раціональність – це розуміння речей і людей такими, якими вони є [68, с. 84]. Однак, попри, здавалася б, очевидну простоту процесу раціонального відношення, насправді ж функціонування толерантності на когнітивному рівні виявляється доволі складним для людини.

Як справедливо підкреслює Г. Маркузе, толерантність має опиратися на припущення, що індивіди *здатні* завдяки розсудковій-аналітичному підходу *осмислювати* ситуацію, фіксувати свої справжні права, інтереси, можливості, не піддаватися впливу авторитетних думок і поширених поглядів. Правда – це *Telos* толерантності, завдяки чому індивід може розрізнити конкретику змісту того, що потребує толерантного ставлення. Без неї така терпимість перетворюється на «деструктивну толерантність» (Бодрійяр), адже ринок ідей, думок, поглядів усе звалює в а *friendly abyss* – «дружній хаотичний безлад» [69].

Раціонально обґрунтована толерантність апелює до авторитету всієї гуманістичної традиції в духовній культурі людства. Її *засадничими принципами є ідеї природної рівності, прав людини, демократії, свободи*. Виходячи з етичного сенсу права кожного на щастя і на самореалізацію, на духовну автономію і пріоритетність самостійного упорядкування свого внутрішнього світу, толерантна людина відповідним чином налаштовує всю сукупність власних поведінкових актів. Будучи інтеріоризованою, світоглядна толерантність постає для її носія вже як цінність-у-собі, як певне благо.

Натомість, це вихідне положення, як й інші етичні постулати, має бути обґрунтованим, що, у свою чергу, ускладнюється необхідністю для індивіда в кожній конкретній ситуації доводити самому собі правильність терпимого ставлення до того, що суб'єктивно сприймається ним як неістинне, неправильне, нерозумне. Так здоровому глузду людини, яка вихована шкільною освітою на принципах класичної науки, вкрай важко сприйняти тезу про істинність декількох, відмінних конкретних теоретичних описів однієї і тієї ж реальності, що є аксіомою в постнекласичній науковій картині світу, про те, що навіть «наукові теорії ніколи не можуть бути повністю виправдані та верифіковані» [70, с. 41], однак це не заважає вченим послуговуватися ними та доходити порозуміння в головному між собою.

Пояснення та обґрунтування толерантності повинно також базуватись на дещо незвичних, некласичних за своєю суттю засадах раціональності, яку сучасний німецький філософ К.-О. Апель визначає як «здатність до обґрунтування й самостійного конструювання своєї свідомості» [71, с. 53], що зумовлюється самою сутністю людини як істоти творчої, самостійної, вольової, інтенційально діючої. Лише за наявності таких ознак людина може формуватися та виступати суб'єктом власної діяльності.

Це дозволяє говорити про обмеженість пізнання, про відносність знань, про наявність багатьох типів раціональності, в рамках кожного з яких функціонує власна логіка міркувань і відповідно – про існування в кожному з них своїх, рівнозначних з іншими, істин. З цього неминуче випливає теза про унікальність переконань кожної людини, самобутність її особистої культури, об'єктивну затребуваність толерантності як риси світоглядної позиції, як принципу відношення індивіда до світоглядних питань.

Раціоналізація феномена толерантності сприяє набуттю онтологічного статусу процедурам публічного обговорення злободенних проблем політичної дійсності, адже, як писав Г.-Г. Гадамер, суть того, *що вважається правильним і що насправді є* таким, передбачає наявність спільного, яке формується лише у процесі розуміння людьми одне одного [72, с. 48]. Будучи об'єктивованими, спільно знайдені ідеї та рішення починають самостійно функціонувати в політичному процесі і корегувати належним чином діяльність його суб'єктів.

Толерантність налаштовує світоглядні засади людини на розуміння і прийняття нею ідеї багатоманітності світу, що властива йому, природного характеру і самоцінності відмінностей між речами світу, кожна з яких відображає ту чи іншу грань його сутності і закономірностей. Саме на когнітивному рівні фіксується принципова *неможливість подолати цю багатоманітність речей*. З іншого боку, сучасна наука і культура своїми новітніми набутками сприяють когнітивній толерантності. На відміну від усієї попередньої традиції домінування ідеї лінійності, коли всі типи системної організації інтерпретувалися в цій парадигмі, сучасний погляд на світ характеризується нелінійністю своєї динаміки, що, за словами Е. Тофлера, оформляється на тлі етнокультурного розмаїття та організаційного поліцентризму і, будучи втіленим у парадигму детермінізму нелінійного типу, на підставі наступних презумпцій наголошує на *безпідставності будь-якого догматизму* – джерела нетолерантності:

1. Процес розвитку розуміється не як спадково послідовний перехід від одного стану системи до іншої, а як непередбачувана зміна станів системи – в природознавстві ця ідея реалізується через концепт біфуркаційних переходів, а в постмодерністській філософії – через концепт версифікації.

2. Нелінійна динаміка не дозволяє інтерпретувати той чи інший стан системи як результат прогресу чи регресу її відпочаткового стану.

3. Об'єкт, що трансформується, розглядається інтертекстуально, тобто як відкрита для подальших змін і зовнішніх впливів система.

4. Фактор випадковості може набувати статусу фундаментального в механізмі перебігу відносин детермінації [73, с. 680].

Дана парадигма сьогодні взята на озброєння наукою. Так згідно з генетичною епістемологією Ж. Піаже, достовірне знання є не стан, а процес, в основі якого лежить принцип збільшення та інваріантності знання під впливом змін умов досвіду [74]. Релятивність статусу того, що на даний час вважається істинним, доводить у своїй широковідомій праці «Об'єктивне знання. Еволюційний підхід» К. Поппер. Один із визнаних методологів науки П. Фейєрабенд відстоює позицію щодо множини рівноправних типів знання. Він вважає, що лише у боротьбі існуючих у науці поглядів з альтернативними уможливується розвиток самого знання. А засновники синергетичної теорії попереджають, що «досліджувана наукою реальність є нічим іншим, як конструкцією нашого розуму, а не лише даністю», і тому вона може бути описаною за допомогою різних мов [75, с. 290].

На когнітивному рівні здійснюються і представлені своїми результатами процедури розуміння, смислоутворення, пояснення та інтерпретації, які, у свою чергу, живлять дискурсивну практику особистості і мінімізують імовірність шляхом редукції звести найширшу амплітуду уявлень, поглядів, оцінок до якоїсь «єдиної істини». Як наслідок цього, на когнітивному рівні не може не існувати як даність множина варіантів індивідуальних картин світу. Спроби уніфікувати світоглядні позиції приречені на невдачу. Світогляд індивіда можливий лише як «свій погляд» на світ і лише як індивідуалізоване розуміння себе в цьому світі.

Толерантність на когнітивному рівні найбільш вагомо виявляє свою дію саме у ситуації суспільних за своїм походженням суперечностей і дозволяє розглядати їх як нормальний стан, не вдаючись до утопічних проєктів досягти повної гомогенності суспільства, а мінімізуючи їх негативний вплив свідомими, раціонально обґрунто-

ваними зусиллями. Суперечності в поглядах, скажімо, за наявності бажання, можна трансформувати у «когнітивний дисонанс» (Ю. Габермас), не відмовляючись при цьому від власних переконань. Попереднє й остаточне оцінювання позитивних і негативних наслідків від вимушених вчинків – це також річ переважно когнітивна. Тим самим толерантність передбачає моделювання у свідомості ситуації конфліктної співпричетності з іншими, з опонентами і уявний пошук взаємоприйнятних шляхів розв'язання суперечностей на підставі якоїсь спільної, схожої цілі чи загального для всіх учасників інтересу.

Далі розглянемо толерантність як рису світоглядної позиції на рівні *емоційно-чуттєвому*, адже кожна людина у своїй поведінці орієнтується, у першу чергу, на свої власні відчуття. Саме звідси, зсередики її Я, йдуть найбільш інтимні, не оброблені соціумом і не підпорядковані вимогам соціального контролю, вияви. На відміну від когнітивного рівня, де толерантність реалізується крізь здатність людини раціонально упорядковувати і діяти рецептурно-технологічним, тобто соціально-типовим чином, на емоційно-чуттєвому рівні (а людина спроможна свої справжні відчуття приховувати від сторонніх, але не від себе), толерантність являє собою вільний і відповідальний вибір людиною саме ціннісного толерантного ставлення до життя, яке резонує з почуттями людяності, солідарності, довіри, готовності прийти на допомогу.

Наведені емоційно-чуттєві стани, на нашу думку, виступають параметрами вияву поваги до людської гідності, яка у світоглядному плані уможлиблюється через реалізацію запропонованого К. Леві-Стросом принципу «Я є Інший» та його зворотної іпостасі «Інший є Я», що протистоїть класичній філософській опозиції «Я – не Я». Позитивна властивість погляду на людину, яким насажена згадана дихотомія, є усвідомлення невідчужуваної суверенності людської істоти. Й. Г. Фіхте ставить «яйність» (*Ichheit*) понад усе – суверенному «Я» протистоїть «не-Я». Але в такому разі останнє може бути скасоване. Аби такого не сталося, сформувалося уявлення про здатність суб'єкта визначати міру впливу «Я» і «не-Я». А відтак, світоглядний принцип, за яким побудований світ людських взаємин, це – егоцентризм. І тому чим більш твердо ми окреслюємо межі «Я», тим виразнішою стає абсолютизація цього «Я», субстанціалізація його як самодостатнього.

Якщо ж наше «Я» співвідноситься з «Іншим», якому властива його «яйність», то тим самим стверджується рівна повага до його гідності і формується світоглядова схильність до визнання інди-

відуальної неповторності іншої людини і в цілому – лояльне ставлення до різних рис, як позитивних, так і негативних, сукупність яких становить її, так само як і нашу, своєрідність [76, с. 159-160].

Повага до людської гідності – це водночас і повага до політичного вибору індивіда та певною мірою гарантія від перетворення його на «одномірну людину» (Г. Маркузе) під впливом масової культури, інформаційно-комунікаційних засобів, які, у зв'язку із «захопленням» (М. Петрова) їх у демократичних країнах рекламодавцями, а в умовах автократії – державним апаратом, виступають як засіб маніпуляції громадською думкою, навіть якщо люди усвідомлюють, що джерела інформації можуть бути тенденційними.

Оскільки «позиція людини, ...обдарованої розумом, в бутті здійснюється як воля» (Левінас) [77, с. 19], то якісно визначеним типом поведінки толерантність стає тільки через волеустановку, що представлена на *регулятивному* рівні її світоглядної позиції. Одного лише розуміння індивідом і навіть публічного схвалення ним необхідності та цінності толерантності не досить для конструктивних суспільних взаємодій, а не підкріплені дією волі відчуття з часом слабшають, а слова – знецінюються. Так київська дослідниця Валентина Логвинчук абсолютно справедливо підкреслює: «Дискурс толерантності, її форм і практик і, зрештою, теорій має бути насамперед толерантним» [78, с. 665]. Водночас у тексті її кандидатської дисертації, присвяченій толерантності як цінності політичної культури, стосовно непривабливих для неї особисто партій вжиті далеко не толерантні характеристики: так Партія регіонів проводить «розкольницьку ... політику», «зацікавлена в міжетнічній ворожнечі, ескалації всіх рівнів і видів напруженості», позиція цієї партії є «антиукраїнською»; КПУ – це «одіозна політична сила», «анахронізм». Позиціонуючи себе відданою нормам сучасної європейської плюралістичної культури, В. Логвинчук, однак, про альтернативну сексуальну орієнтацію у суспільстві пише як про те, що «не може не вважатися загрозливим для його виживання» [79].

Причини неприхованої нетерпимості авторки наукової розвідки про толерантність до неприємних для неї явищ полягають, на нашу думку, не тільки у впливові розхожих стереотипних образів, а, в першу чергу, в тому, що в неї самої не сформований і не спрацьовує механізм вольової регуляції поведінки. Адже «бути толерантним» означає морально *стримувати себе* і змінювати своє негативне ставлення до несхожого чи відмінного. Самообмеження передбачає силу волі. *Толерантність у цьому плані заснована на волі як самообмеженні* – [виділено нами – В. Х.] [80, с. 93].

Волеустановка на толерантність передбачає відкритість особистості до діалогу як цілісного комунікативного процесу передачі смислу в умовах прагматично значущого присвоєння інваріантного залишку знаків і текстів. Мета діалогу – це розуміння, яке настає, коли його учасники включаються у спільну ситуацію мисленнєвого і діяльнісного переживання, у процесі чого і внаслідок чого утворюється, організується, конструюється (як загальний для них досвід) єдиний смисл.

Однією з суттєвих причин неготовності до такого роду діалогу є невміння або небажання у мовному просторі слідувати вимогам дискурсивної практики, яка орієнтується на трансцендентальну мовну гру, суть якої (за К.-О. Апелем) полягає в тому, що на місце «Я» ставиться інший, а це вимагає соціальної релевантності мовної прагматики. Якщо ж порушуються правила мовлення, вжитим словам надаються нетипові для них смисли і значення, якщо вони не корелюють зі зразками поведінки, життя і діяльності, то може розвиватися нетолерантність у взаєминах.

З цього випливає етика дискурсу Ю. Габермаса з її призначенням виробляти нормативний зміст задля сприяння взаєморозумінню при використанні мови. Вчений звертає увагу на те, що в етико-екзистенціальних дискурсах розум і воля взаємно визначають одне одного, причому вони включені у конкретний контекст, який також стає темою даного дискурсу. Це налаштовує індивіда свідомо, постійно рефлектуючи, спрямовувати на порозуміння з іншим власну комунікативну активність [81]. Проте бути толерантним зовсім не означає шляхом зміни власних переконань перейти на позиції прибічників інакшості. «Ситуація взаємної толерантності і взаємної терпимості – це ситуація взаємної поваги» [82, с. 166].

Соціальну цінність толерантності як риси світоглядної позиції ми оцінюємо як вагому, на користь чого висуваємо такі аргументи. По-перше, сформована толерантність дозволяє особистості ствердитися як істоті емоційно-чуйній, налаштованій на гуманістичні цінності свободи, демократії, прав людини, а також заявити про себе як про носія якостей високої цивілізованості і культури, як про особу, яка вміє володіти власними емоційними станами і переживаннями.

По-друге, сформована толерантність допомагає визначитись особистості як комунікабельній істоті, що, в свою чергу, дозволяє їй більш успішно, більш результативно здійснювати різноманітні за характером суспільні взаємодії, реалізовувати більш широкий спектр соціальних ролей і функцій, особливо у сфері політики та

журналістики, науки та мистецтва, освіти й виховання, соціального захисту й забезпечення тощо.

По-третє, сформована толерантність орієнтує діяльність щодо вдосконалення самого суспільства, його політичної системи, зокрема, у напрямі зміцнення засад правової держави, утвердження верховенства закону, інституту прав людини.

По-четверте, толерантність кожної особистості є запорукою формування толерантної атмосфери суспільства загалом, при якій багатоманітність ідей, культур, мов, типів ментальності, традицій, способів життя, моделей життєвих презентацій «Я-концепції» тощо сприймається не як загроза єдності соціуму, а як неодмінна передумова збагачення і зміцнення суспільних відносин у ньому.

Таким чином, аналізуючи толерантність як рису світоглядної позиції особистості, ми доходимо висновку, що складовими її структури і водночас критеріями її гуманістичної зрілості та сформованості виступають інтегративні характеристики особистості – знання, переконання, ідеали, цінності, емоційні стани, вольові настанови стосовно позитивного сприйняття людини, недоторканості її гідності, поваги до її прав і свободи вибору, до самостійного життєвого укладу, самобутньої культури, мови, побуту. Крім того, індикаторами толерантного світогляду можуть бути критичність мислення і міра протидії впливу стереотипів, ксенофобії, деструктивного націоналізму, політичного екстремізму, расових, гендерних, інших соціально-групових за своїм походженням упереджень, забобонів. Свою остаточну якісну визначеність толерантність набуває в здатності особистості до саморегуляції у зв'язку з усвідомленням її моральної цінності.